

Žiga VODOVNIK*

**POLITOLOGIJA, KAKRŠNA ŠE BO:
STANJE IN PERSPEKTIVE DISCIPLINE****

Povzetek. Članek naslavlja dileme in izzive, s katerimi se srečuje politična znanost na začetku 21. stoletja. Posebna pozornost je namenjena razumevanju države in demokracije, pri čemer članek v prvem delu problematizira prevladujoče geografske razlage države v politični znanosti, ki jo še vedno omejujejo ali celo opredeljujejo zgolj kot geografsko razmejeno in nespremenljivo ozemlje. Opozorimo na izgubo analitične ostrine v tovrstnih obravnavah države, saj povsem spregledajo procese redefiniranja in redistribuiranja države, ter s tem na procese njene de/reteritorizacije in prostorskega prestrukturiranja, ko se je država prisiljena prilagajati gospodarski dinamiki in ne več nasprotno. Pogosto nereflektirana nevarnost »teritorialne pasti« v obravnavah države pa je hkratno zamejevanje kronotopa za razumevanje in raziskovanje demokracije. Članek tako v drugem delu analizira glavne teorije demokracije in identificira njihove omejitve. Ugotavlja, da na prvi pogled heterogene in medsebojno izključujoče se obravnave povezuje podoben sentiment – politična agorafobija, prav tako pa zmotno enačenje demokracije z vladavino ljudstva, ki se realizira skozi državotvorne projekte. Na podlagi aktualnih pristopov v raziskovanju države in demokracije članek v zadnjem delu predlaga nove (meta)teoretske, epistemološke in metodološke pristope v politološkem raziskovanju.

Ključni pojmi: politologija, država, demokracija, teorija, metodologija

Uvod

Politologija je razmeroma mlada veda in se je v Sloveniji kot samostojna disciplina konstituirala pozneje kot v tujini. Kljub temu ne moremo trditi, da smo ostali zgodovinski zamudniki. Ravno nasprotno. Njena pot med

* Dr. Žiga Vodovnik, redni profesor, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Slovenija.

** Izvirni znanstveni članek.

DOI: 10.51936/tip.59.posebnastevilka1.294-310

samostojna znanstvena področja je bila specifična, saj je kljub oz. ravno zaradi političnih, družbenih in gospodarskih cepitev v tem prostoru in zaradi številnih državnih tvorb, ki so ga zaznamovale, uspela razviti teoretsko in konceptualno izvirnost. Da ne bo nesporazumov, pogosto jo je definiralo tudi neprijetno in naporno sobivanje s centri oblasti, ki jim je bila avtonomna znanstvena produkcija moteča. Vseeno si je politologija v Sloveniji uspela izboriti edinstven položaj v mednarodni politični in politološki skupnosti, saj je v vseh teh desetletjih aktivno soustvarjala disciplino, z razvijanjem povsem novih teorij pa pomembno vplivala na politološke razprave po vsem svetu. Povedano drugače, ko je bila politična znanost v tujini preokupirana z bipolarno delitvijo ter temu primernimi raziskovalnimi aspiracijami in prioriteta, se je pri nas politologija ukvarjala z izvirno teoretsko produkcijo in preučevanjem možnosti mimo in onkraj te delitve.

Tudi zato je bila politologija v Sloveniji v prvih šestdesetih letih sposobna izvirnih analiz v zelo različnih kontekstih – od ožjega polja institucionalne politike in praksologije do politične teorije in filozofije, politične antropologije, mednarodnih odnosov, obramboslovja ter vse do umetnosti, ekologije, ekonomije, komuniciranja, izobraževanja, spolnosti, mobilnosti in migracij, arhitekture in urbanizma in še bi lahko naštevali. Lahko bi tudi dejali, da je bil rezultat tovrstnega pozicioniranja povsem drugačno, avtentično zamišljanje vloge in položaja politične znanosti v družbi. Ni nepomembno, da je Adolf Bibič (2021: 28) v svojem prelomnem delu *Kaj je politična znanost?* politologijo definiral kot znanost o moči, pri čemer se je poslužil pojma *kratologija*. Bibič predmeta politične znanosti ne zamejuje samo z logikami in režimi vladanja (torej *arkhē*), pač pa v jedro politične znanosti postavi širšo koncepcijo politike – politično moč oz. zmožnost (torej *krátos*).

V članku se ne bomo ukvarjali z refleksijo zgodovinskega razvoja politologije v Sloveniji. Ravno nasprotno, zanimata nas njen aktualni položaj in odnos do drugih družbenih znanosti, predvsem pa njene perspektive v prihodnosti. Danes je namreč jasno, da pandemija in vnovična nevarnost jedrskega spopada nista naši edini krizi, četudi sta v tem trenutku najbolj očitni. Treba ju je razumeti kot del širših in daljnosežnejših globalnih izzivov, ki korenito spreminjajo posameznika, družbo, naše odnose in načine organiziranja, pa tudi temelje demokratičnega političnega procesa. Vse to od nas terja vnovičen in temeljit premislek o tem, kako vzpostaviti povsem novo razmerje med življenjem in delom, ustvarjanjem in potrošnjo ter, nenazadnje, med individualnim in skupnostnim. Pri tem vloga politične znanosti še nikoli ni bila pomembnejša.

Boaventura de Sousa Santos (2015: 44) opozarja, da živimo v tranzicijskem času, ko se srečujemo z modernimi problemi, za katere ni več modernih rešitev. Zato je pred politologijo zahtevna naloga, da prispeva k izumljanju novih načel političnega in družbenega organiziranja. Ne gre se slepiti,

da se kot mednarodna skupnost in kot posamične skupnosti soočamo z izzivi, ki terjajo rešitve onkraj obstoječih institucij in političnih form. Pa vendar pot »onkraj« vodi ravno prek tekme idej »tu in zdaj«, zato je še toliko bolj pomembno, da v tej luči razumemo tudi položaj in usmeritev politične znanosti. Tako ne preseneča, da se v političnem diskurzu, pa tudi na naših raziskovalnih agendah, vedno pogosteje pojavljajo ideje novega začetka, preobrazbe, prehoda. Skozi zgodovino so namreč vsi gospodarski in politični projekti prej ali slej naleteli na svoje lastne omejitve, čemur je sledilo naporno iskanje novega referenčnega okvira. V tem kontekstu lahko razumemo svetopisemsko jubilejno oz. sobotno leto, ko so bili odpisani dolгови, osvobojeni sužnji, zemlja pa vrnjena prvotnim lastnikom. Podobno je tudi starogrška filozofija poznala običajen čas oz. *chronos*, a poznala je tudi *kairos*, ki je označeval »trenutek prehoda« oz. »pravi čas« ne le za zamenjavo bogov, pač pa tudi temeljnih predpostavk političnega in družbenega reda. Zagotovo današnje razmere vedno bolj spominjajo na tovrstni čas nujne preobrazbe.

Pozornemu bralcu verjetno ne bo ušel naslov članka, ki seveda jasno aludira na Orenetta Colemana in njegov pionirski album z naslovom *The Shape of Jazz to Come*. Ta je leta 1959 izšel pri založbi *Atlantic* ter bil po eni strani povzetek in kulminacija vseh dotedanjih nastavkov jazza, hkrati in predvsem pa točka preloma, ki je pokazala na njihovo ostalino in potrebo po povsem novih možnostih, potencialih in modalitetah. Podobno nalogo si zastavljamo tudi v tem članku, v katerem ob 60-letnici politične znanosti na Slovenskem preusmerjamo svoj pogled v prihodnost, na vprašanje stanja in perspektiv politične znanosti. Izhajamo iz teze, da se družboslovje na splošno in še posebej politologija soočata s svojevrstnimi epistemološkimi izzivi pri raziskovanju države in demokracije v 21. stoletju.

Zaradi prostorskih omejitev se bo naša analiza omejila zgolj na vprašanje države in demokracije, čeprav politološko znanost čaka podobna naloga tudi v primeru drugih kategorij. Država je bila namreč pogosto naturalizirana, razumljena kot statična in ahistorična entiteta, ki je odporna na spremembe v okolju, ali pa je bila naivno zavrnjena kot oblika politične organizacije, ki z neoliberalno globalizacijo vene. V obeh primerih so procesi redefiniranja in redistribuiranja države, ter s tem njene de-/reteritorizacije in prostorskega prestrukturiranja, v glavnem ostali neopaženi. Z obravnavo povsem novih pristopov v raziskovanju prostora, obsega in teritorija pokažemo na izgubo analitične ostrine v politoloških obravnavah države, ki so še vedno ujete v »teritorialno past« oz. še vedno temeljijo na geografskih predpostavkah ter državo omejujejo ali celo opredeljujejo kot geografsko razmejeno in nespremenljivo ozemlje.

Tudi pregled glavnih teorij demokracije pokaže, da so te pogosto povsem zastarele in nimajo več stika z aktualno dinamiko demokratičnih

inovacij. John Keane (2015) pritrjuje, da v aktualnih razpravah o prihodnosti demokracije politična znanost potrebuje »novo mišljenje«. Z razvojem in medsebojnim oplajanjem demokratičnih idej in praks so se v prejšnjih desetletjih jezik, institucije in normativni ideali demokracije povsem spremenili. Stari kriteriji, kot na primer suverena država, strankarski pluralizem, volitve, tržno gospodarstvo itn., so v luči globalnih izzivov precej zastarele kategorije, zato je potreben povsem nov pristop, ki bo gradil na novi slovnici, metaforah, perspektivah, teorijah in samih metodah. Preučevanje demokracije zahteva tudi spremembe v kronotopu – časovnem in geografskem okviru – raziskovanja demokratičnih idej in praks. V poskusu reafirmacije demokracije bomo pokazali na nesoglasje med etimološkim izvorom oziroma izvirnim pomenom demokracije in njenim razumevanjem danes. Trdimo, da demokracija v resnici nikoli ni pomenila vladavine ljudstva, saj je bila rojena kot beseda, ki je opozarjala na moč ali zmožnost (*krátos*) ljudi (*dēmos*). Demokracija je postala substitut za republikanizem šele v 18. in predvsem 19. stoletju, ko je tudi prevzela današnji pomen: vladavino ljudstvo, ki se manifestira skozi politično predstavništvo, volitve in večinskost, seveda zgolj skozi državne projekte.

Tovrstni premisleki o stanju in prihodnosti discipline so sicer vsake toliko časa privabili pozornost politološke skupnosti. A nihanje v znanstvenem zanimanju za tovrstna vprašanja seveda ni pomenilo, da so bile te dileme in vprašanja tudi razrešeni, ampak je praviloma pomenilo le to, da so sčasoma izginili iz mode ali pa se jih je politološka skupnost preprosto naveličala (prim. Jessop, 2016: 1). Tokrat nimamo več tega privilegija, da bi se jih lahko naveličali, kot tudi nimamo privilegija za »beg od realnosti«, ki si ga je po oceni Iana Shapira (2008) privoščila politološka skupnost v prejšnjih desetletjih. Zato poskuša članek ponovno obravnavati pomembno, če že ne ključno vprašanje: kakšna naj bo politična znanost v naslednjih šestdesetih letih, da bo sposobna spopadanja z izzivi, s katerimi se soočamo kot mednarodna skupnost oz. – ne bo preveč, če rečemo – s katerimi se sooča človeštvo?

Država

Če je politična znanost skozi zgodovino pogosto bolehala za kratkovidnostjo statizma, videla je namreč le državo, potem je bila v zadnjih nekaj desetletjih, še posebej pa s pospešenimi globalizacijskimi procesi priča miopiji drugačne vrste. Politična znanost je – z redkimi izjemami – v analizah globalnih procesov državo pogosto spregledala. Politična znanost je državo odmisllila kot »dinozavra, ki čaka na izumrtje« (Ohmae, 1995) ali pa jo je povsem naturalizirala in obravnavala kot danost, ki je imuna na spremembe v okolju. V najboljšem primeru jo je razlagala z zastarelimi metodami,

teorijami in besediščem. Vendar je danes jasno, da je bila država v nekaj desetletjih neoliberalnega oz. bolj neokonservativnega projekta bistveno redefinirana in redistribuirana.¹

Država se je v zadnjih desetletjih srečevala z močno konkurenco naraščajoče moči (globalnih) mest, korporacij, medvladnih organizacij, nevladnih organizacij in družbenih gibanj. Tako smo bili priče postopnemu pojavu povsem novih teritorialnih vektorjev, ki delajo politično topografijo bolj kompleksno kot kadarkoli prej. Ker se je država s temi procesi hkrati globalizirala in lokalizirala, se dandanes sooča z izzivom »večnivojskega metaupravljanja« (Jessop, 2009), da bi se prilagodila aktualnim prostorskim in nivojskim prestrukturiranjem. Povedano drugače, država še vedno deluje kot glavna oblika teritorializacije kapitalizma, vendar pa širitev kapitalističnega gospodarstva in njegovo preoblikovanje teritorialnosti zahtevata hkratno de-/reteritorializacijo države na različnih ravneh. Gre za kompleksne in predvsem protislovne procese, ki jih ne smemo zmotno interpretirati kot propad ali erozijo države. To pa seveda pomeni, da se mora politološka skupnost soočiti s težko nalogo (ponovnega) razumevanja in rekonceptualizacije države v 21. stoletju kot tudi rekalibracije svojega kategorialnega in metodološkega arzenala.

V glavnem toku politologije so raziskave o državi namreč še vedno utemeljene na (geografskih) predpostavkah, ki omejujejo ali celo opredeljujejo državo ter njeno izvajanje oblasti na geografsko razmejenem in fiksnem ozemlju. Namesto da bi politična znanost državo razumela v njenih različnih zgodovinskih posredovanjih, se je praviloma zatekala v naivno reifikacijo države oz. k temu, kar Edward W. Soja in Costis Hadjimichalis (1978) imenujeta »prostorski fetišizem«, John Agnew (1994) pa kar »teritorialna past«. Agnew v svoji razdelavi »teritorialne pasti« izpostavlja, da v sodobni politološki znanosti prevladuje reificirano razumevanje države, ki je »preveč geografsko in premalo zgodovinsko«. Politološka znanost je ujeta v razumevanje države, ki je vzniknilo iz tradicionalnih vestfalskih zamišljanj države, naprej podkrepjenimi z razvojem merkantilizma in industrijskega kapitalizma, razsvetljenstvom in romantičnimi težnjami v smeri vladavine ljudstva in nacionalizma (Agnew, 2005: 441/456). Konvencionalne raziskave se tako opirajo na tri problematične geografske predpostavke, ki jih trenutni razvoj postavlja pod vprašaj:

a. ahistorično ali naturalizirano razumevanje držav kot fiksnih suverenih prostorov;

¹ Zato se lahko strinjamo s tezo, da država z vznikom neoliberalnega projekta ni odmirala, saj je konstitutivni element njegove ekspanzije. Zdaj je jasno, da države ni nič več in nič manj, je pa ta povsem drugačna. Ni več edini center suverenosti in prostor sprejemanja ključnih odločitev, saj je dobila konkurenco v naraščajoči moči korporacij, (globalnih) mest, medvladnih organizacij, nevladnih organizacij in družbenih gibanj.

- b. binarno logiko, ki razmejuje znotraj/zunaj ali domače/tuje;
- c. obravnavo držav kot »vsebnikov« (*containers*) družb.

Podobno ugotavlja v svoji prelomni študiji *New State Spaces* (2004) tudi Neil Brenner, ki trdi, da je politična znanost izgubila svojo analitično prednost, ko je državo obravnavala »kot vnaprej konstituirano geografsko enoto analize«. Državo je razumela »kot samozaprto geografski vsebnik socioekonomskih in politično-kulturnih odnosov« in pogosto kot edini, kar je raziskovalcem preprečevalo, da bi presegali državocentrične načine delovanja in raziskovanja. V poskusu konstruiranja »novih načinov analize« Brenner združuje fragmente heterodoksnih, inter- in celo postdisciplinarnih metodologij, ki zavračajo *prostorski fetišizem*, *metodološki teritorializem*, *metodološki nacionalizem* in s tem državocentrične epistemologije. Očitno namreč postaja, da nove teritorialne konstelacije, neksusi in vektorji proizvajajo novo »geografijo strateških prostorov«, ki jih Sassen (2012) označuje tudi kot »novo geografijo centralnosti«, kjer sta položaj in vloga države bistveno redefinirani. Tu je koristno parafrazirati pomembno, če ne že ključno vprašanje, ki si ga zastavi Sassen v svoji analizi novih konfiguracij teritorialnosti in transnacionalne politike: ali smo sposobni zaznati nastanek novih *političnih* form že znotraj starih oz. obstoječih *političnih* razmer?

Pravzaprav so številne študije uspele preseči državocentrično geografsko predpostavko, vendar so bile, kot poudarja Brenner (1999: 41), stare napake odpravljene z uvedbo nove: s konceptualnim negiranjem države. Z drugimi besedami, nove rekonceptualizacije so zaznale nastajajoče prostorske oblike in posledično nove politične geografije, a so popolnoma spregledale vlogo države v njih – torej nov položaj države ter s tem nove oblike njene de-/reteritorializacije in preoblikovanja. Brenner trdi, da je na širitev kapitalizma treba gledati kot na zapleten, konflikten proces, ki ne vključuje samo preseganja regulativnih sistemov na nacionalni ravni – to je tisto, kar običajno vidimo in preučujemo –, ampak hkrati proizvaja nove pod- in nadnacionalne načine akumulacije in (državnega) nadzora, ki je potreben za krepitev in usklajevanje tega procesa.

S »premikom nivoja oz. ravni« (*scalar shift*) Brenner (prav tam, 62) opozarja, da je v trenutnem valu globalizacije globalna raven odvisna od hkratne reteritorializacije na sub-globalni ravni, večinoma na novih sub- in nadnacionalnih ravneh, in ne več izključno na nacionalni ravni. Poleg tega smo priče obratu v razmerju med kapitalom in državo, saj »ni več kapital, ki se mora oblikovati v (teritorialno integrirano) geografijo državnega prostora, temveč se mora državni prostor oblikovati v (teritorialno diferencirano) geografijo kapitala« (Brenner, 2004: 16). (Post)moderna državnost tako pomeni kompleksno in neprekinjeno preoblikovanje »naenkrat navzgor, navzdol in navzven«, kar vodi v polimorfne institucionalne geografije (prav

tam, 66–67). Globalizacijske procese in širjenje kapitalizma je tako treba obravnavati kot protislovno družbeno-prostorsko razmerje, ki nenehno ustvarja nove konfiguracije teritorialnosti. Raziskave o nastajajočih prostorskih in političnih oblikah tako razkrivajo, da kontradikcije neoliberalizma (kratkoročno) na eni strani in širšega projekta modernosti (dolgoročno) na drugi strani istočasno vodijo v: a) širjenje in pospeševanje pretoka blaga, storitev, dela in kapitala ter b) ustvarjanje in vsiljevanje (relativno) fiksne družbeno-teritorialne infrastrukture za omogočanje in nadzor teh procesov:

Globalizacija torej vključuje dialektično prepletanje med endemično željo po krčenju prostora in časa v kapitalizmu (trenutek deteritorializacije) in nenehnim ustvarjanjem relativno fiksnih, začasno stabiliziranih konfiguracij teritorialne organizacije na več geografskih ravneh (trenutek reteritorializacije). (Brenner, 1999: 43)

V uvodu svojega več kot tisoč šeststo strani dolgega dela z naslovom *De l'État* Henry Lefebvre postavi preprosto vprašanje: »Kaj je država?« Odgovarja pa takole: »Naštevanje hipotez. Država? Vest, zavest naroda? 'Moralna' ali 'pravna' oseba? 'Substanca' ali skupek odnosov? Resničnost? Podjetje? 'Subjekt'? Objekt? Ali pa ime za odsotnost, simulacijo? Za 'bit' ali kolektivno prisotnost? Ali je 'odsev' ali rezultat družbene strukture (razredov)? Vsota funkcij? Izvajanje moči? Ali 'nekaj' drugega, kar bo šele odkrito in opredeljeno?« (Lefebvre, 2009: 95). V tej luči oz. upoštevajoč neverjetno kompleksnost raziskovanja, ki ga odpira vprašanje države, moramo razumeti tudi Brennerjev klic za (meta)teoretski, epistemološki in metodološki pluralizem, ki bi pri analizi države omogočal veliko širše in globlje razumevanje državnosti kot procesa, ki presega teritorialno reifikacijo države.

S tem le potrjuje Appaduraijevo (2000) pripombo o raziskovalni domišljiji (ali njenem pomanjkanju). Ne potrebujemo le konceptualne jasnosti in teoretske temeljitosti, temveč širšo epistemološko transformacijo, ki bo omogočila intersekcijsko raziskovanje ter bo sposobna prehajanja in spajanja disciplinarno razmejenih teoretskih in metodoloških registrov. Za celostno razumevanje procesov de-/reteritorializacije in redefinicij države so tako potrebni novi koncepti, metode in celo raziskovalne logike, »kjer se konceptualna orodja in metodološke strategije sprejemajo glede na izzive osmišljanja določenih družbenih pojavov in ne na podlagi tradicionalnih delitev dela po disciplinah« (Brenner, 2004: 23).²

² Saul Newman trdi, da politologija potrebuje alternativni teoretični in metodološki arzenal za raziskovanje novega političnega terena, ki med drugim seli »politični odnos stran od države in njenih formalnih reprezentativnih struktur k avtonomnim gibanjem, ki jo vse bolj presegaajo« (Newman, 2014: 93).

Demokracija

Doslej smo se ukvarjali z vprašanjem, kako je mogoče rekonceptualizirati državo v 21. stoletju, v tem delu pa bomo naslovili podoben izziv, ki je pred politologijo – kako raziskovati in razumeti prakse in ideje demokracije, tudi tiste, ki se konstituirajo onkraj ali v nasprotju z državo. Že bežen pregled glavnih teoretskih obravnjav demokracije v zadnjih desetletjih namreč hitro razkrije, da gre skupni imenovalc na prvi pogled heterogenih in medsebojno izključujočih razlag iskati v politični agorafobiji (Dupuis-Déri, 2018) oz. predstavah demokracije, ki kooptirajo besedo, a hkrati zavračajo njeno vsebino. Za krinko demokratičnega formalizma se v resnici skriva strah pred množicami, zato je takšna nujno depolitizirana demokracija zreducirana na nabor administrativnih tehnologij, ki so utemeljene na konsenzu in zanikanju politike. Kaj s tem mislimo? V mislih imamo vrsto makropolitčnih transformacij, s katerimi se je v zahodnih liberalnih demokracijah sprožil proces prenašanja odločanja na povsem nove akterje, ki so brez političnega nadzora in odgovornosti.³

Immanuel Wallerstein (2002) je povsem upravičeno zastavil vprašanje: kako je sploh mogoče, da je demokracija s svojimi radikalnimi aspiracijami danes postala splošno sprejet slogan, ki je brez prave vsebine? Wallersteinovo retorično vprašanje je dober opomin, da je v aktualnih razpravah o demokraciji mogoče razbrati dva popolnoma ločena pristopa k njeni obravnavi. Prvi pristop razume demokracijo zgolj kot besedo, katere rojstvo gre iskati v antični Grčiji, medtem ko drugi pristop z demokracijo razume egalitarne odločevalske procedure in vsakodnevne prakse, ki so jih šele v antiki postopoma začeli označevati kot »demokratične« (prim. Graeber, 2013). A kakor opozarja John Keane, se demokracija razlikuje od reči, ki nosijo imena zdaj nesmrtnih izumiteljev, ravno v tem, da nima svojega snovatelja. Še več, »[k] oreni družine besed, ki tvorijo jezik demokracije, kot tudi kje in kdaj se je beseda prvič uporabila, ostajajo misterij. Demokracija skrbno varuje svoje skrivnosti. Skozi meglo preteklosti se nam kažejo le naključne sledi v obliki čudaških in neurejenih likov« (Keane, 2009: x).

Številni avtorji (Keane, 2009; Isakhan in Stockwell, 2012) opozarjajo, da ima demokracija različne genealogije, zato gre zamejevanje demokratične ideje od preostanka sveta razumeti kot poskus uveljavljanja evropocentričnega diskurza o primatu »evropske« kulture. Na primer, Moses I. Finley v sicer odlični obravnavi z naslovom *Antična in moderna demokracija* zaključuje:

³ Lukšič (2021: 23–24) ugotavlja, da je »politizacija konfliktov gnala vladajoči razred v obup, zato se je kot edina rešitev izkazala depolitizacija, ki jo je intenzivno razvila in jo vpeljuje doktrina neoliberalizma proti koncu 20. in v začetku 21. stoletja. Depolitizirana stehnzirana demokracija, v kateri ni več strasti in fizično aktivne množice, postane glavni nadomestek politike, ki je po pravili mesto spremembe.«

Prav Grki so nenazadnje odkrili [sic!] ne le demokracijo, temveč tudi politiko, umetnost doseganja odločitev z javno razpravo in upoštevanja teh odločitev kot nujni pogoj civiliziranega družbenega bivanja. Ne poskušam zanikati možnosti, da so primeri demokracije obstajali že prej, na primer t. i. plemenske demokracije ali demokracije zgodnje Mezopotamije, o katerih so prepričani nekateri asiriologi. Naj bodo dejstva o teh zadnjih takšna ali drugačna, njihov vpliv na zgodovino, na poznejše družbe je nič. Grki in le Grki so odkrili demokracijo v tem smislu, tako kot je Ameriko odkril Krištof Kolumb, ne pa kakšen vikinški pomorščak. (Finley, 1999: 17–18)

Tovrstne razlage niso problematične le zaradi akademske teže oziroma utrjevanja hegemonске raziskovalne paradigme, ki posledično trivializira in marginalizira vse poskuse reševanja »skrite zgodovine« demokracije (Isakhan in Stockwell, 2012). Tovrstni standardi zgodovine demokracije imajo namreč tudi pomembne politične posledice. Skozi »privatiziranje« demokratične ideje se utrjuje prepričanje, da demokracija ni univerzalno aplikabilna, saj je stvar zelo specifičnega civilizacijskega okolja.⁴ Kakor priznava Francesca Polletta (2002: vii), je demokracija nadvse izmuzljiv koncept, težavnost njenega preučevanja pa se s časom samo še povečuje, saj se z inflacijo besede demokracija izgublja njena vsebina. Ne preseneča, da Finley (1999: 15) celo sklene, da je – zaradi vseh semantičnih sprememb in zlorab – demokracija kot koncept razvrednotena do točke analitične neuporabnosti. Demokracija je torej prazen označevalec.

Jacques Rancière (2014: 53) opozarja, da razumevanje demokracije dodatno otežuje dejstvo, da se v aktualnih razpravah predstavniška demokracija zdi zgolj kot pleonazem, čeprav je bila v resnici vedno oksimoron. Kaj s tem misli? Da bi razumeli ta paradoks in njegove usodne posledice za naše zamišljanje demokracije, se moramo vrniti do neskladnosti med etimološkim izvorom oziroma izvirnim pomenom demokracije in njeno rabo danes. Demokracija namreč v resnici nikoli ni pomenila vladavine ljudstva, saj je bila rojena kot beseda, ki je opozarjala na moč ali zmožnost (*krátos*) ljudi (*dēmos*). Če smo natančnejši, je demokracija postala substitut za republikanizem šele v 18. in predvsem 19. stoletju, ko je tudi prevzela današnji pomen – tj. vladavino ljudstva, ki se manifestira skozi politično predstavništvo, volitve in večinskost.

⁴ Tu je ključno vprašanje razmerje med demokracijo in lastnino. Luksič (2016: 62) v obsežni študiji Lockove koncepcije lastnine ugotovlja, da »današnja stopnja družbenih in političnih nasprotij, razvoja družbenih in političnih form aktualizira vprašanje lastnine, lastninjenja in argumentacij, s katerimi so bili pospremljeni ti koncepti v vladajoče polje kapitalizma. V aktualnem političnem novoreku se govori o privatizaciji, ki edina lahko vpelje racionalnost upravljanja vseh naravnih in družbenih virov, politični viri pa so tako ali tako namerno spregledani, ker motijo predstavo o naravnih zakonih, pa katerih baje delujeta narava in družba«.

Eden najboljših raziskovalcev atenske demokracije, Josiah Ober, izpostavlja, da je izvirni pomen demokracije radikalno drugačen od njenih republikanskih razlag. Po Oberju (2007a) se *δημοκρατία* (*dēmos* + *krátos*) od drugih političnih režimov razlikuje že po tem, da nikoli ni bila utemeljena s številkami in kvantitetami (prim. Bensa d, 2012). Za razliko od monarhije, kjer *monos* kaže na vladavino enega, ali oligarhije, kjer *hoi oligoi* nakazuje vladavino majhne skupine ljudi, *dēmos* v demokraciji pomeni zmožnost vseh. Ober (2007b) trdi, da lahko z natančnejšo obravnavo terminologije zavrujemo ne le »učbeniško« definicijo demokracije kot vladavine ljudstva, pač pa tudi alternativno, ki demokracijo razume kot pejorativno besedo oziroma svarilo pred silo raje (*hoi polloi*). Izvirni pomen demokracije je po Oberju nič drugega kot »zmožnost za doseganje stvari v javni sferi« - tj. »opolnomočeni ljudje« in ne zgolj »moč ljudi«. V svoji dekonstrukciji demokracije Ober pokaže na specifičnost *dēmos*, ob tem pa tudi opozarja na specifičnost pripone *krátos*. *Dēmokratia* se namreč od drugih političnih režimov razlikuje tudi po tem, da ji manjka *arkhē* oziroma logika vladanja. Če *mon-arhija* in *olig-arhija* jasno kažeta na specifičen režim vladanja, je *demo-kracija* utemeljena ravno na pomanjkanju te logike, saj *krátos* pomeni povsem drugačno koncepcijo moči.

Tudi po oceni Bernarda Manina (1997) načela predstavniške vlade ne pomenijo odmika od ideje atenske demokracije le v momentu fizične prisotnosti oziroma odsotnosti, pač pa gre v resnici za globljo diskontinuiteto, ki jo hegemonске teorije demokracije ne detektirajo. Gre za samo razumevanje politične skupnosti in upravičenosti do vpisovanja v politični proces. Tudi v Atenah so bile nekatere funkcije delegirane in so tako v sebi nosile komponento predstavnštva, a vseeno je bila njihova institucionalna izpeljava utemeljena na ideji intrinzične enakopravnosti in relevantnosti vseh. Manin sklene, da razlika med »predstavniškim« oziroma »republikanskim« in »direktnim« modelom ni v številu sodelujočih v političnem odločanju, pač pa je v metodi njihove izbire. Predstavniški sistemi tako niso »predstavniški« zaradi majhnega števila vladajočih v imenu ljudstva, ampak zaradi izbire predstavnikov zgolj na volitvah.

David Graeber (2007: 342) je na drugi strani prepričan, da je ravno predstavniška demokracija v vseh svojih izpeljankah velika redkost, saj temelji na dveh predpogojih, ki pa le redko sovpadeta: na prepričanju, da morajo ljudje imeti enak glas pri sprejemanju skupnih odločitev, in na prisotnosti aparata prisile, ki je sposoben te odločitve implementirati in zagotavljati njihovo spoštovanje. Skozi zgodovino lahko le redko najdemo obdobja, ko sta sočasno obstajala oba predpogoja, saj so bili znotraj egalitarnih skupnosti tovrstni sistemi prisile percipirani kot nepotrebne in nesmiselne anomalije, v entitetah z izoblikovanimi mehanizmi nadzora in prisile pa politične elite in oblastniki sploh niso imeli predstave in potrebe, da izpolnjujejo in realizirajo ljudsko voljo.

Povsem jasno je, da je demokracija vedno bila v težavnem odnosu z državo. Šele pozneje se je vključila v državotvorne projekte in utrdila prepričanje, da med njima ni razlike. Politika onkraj države po Jamesu C. Scottu (2009: 3–4) ni nobena izjema, pač pa prej pravilo zgodovine. Koncept enotne, homogene državne politike je izum moderne in se pojavi kot politično ali, bolje, depolitizirajoče orodje, na kar sodobne politološke razlage države in demokracije praviloma pozabljajo. Scott trdi, da je treba napetost med politiko in državo razumeti kot »nelahko kupčijo«, ki je privedla do popolnoma novih oblik političnega članstva in preglednosti (*legibility*):

Upravljanje državnosti se je v razmerah vernakularnih mer in ljudskega odpora do obdavčevanja izkazalo za težavno ... Ni pretirano trditi, da je odprava nepreglednosti najpomembnejši dosežek sodobne države. To je zahtevalo standardizacijo uteži in mer navkljub odločnemu lokalnemu odporu. Zahtevalo je izdelane cenzuse in popise prebivalstva, katastrske izmere zemljišč in nenazadnje katastrski znanosti ustrezno prilagojen institut individualne posesti. Projekt preglednosti je državi omogočil, da je skozi poenostavljen približek dokumentov, seznamov in statistik »videla« človeško dejavnost, ki jo zanima (Scott, 2013: 97)⁵.

Tudi Henry Lefebvre v kratki in grobi skici svojega obsežnega dela *De l'État* izpostavi, da sodobna država temelji prav na »načelu ekvivalence«, ki zagotavlja enotnost, identiteto in politično integracijo. V svojem razmišljanju o državi v sodobnem svetu nasprotuje prevladujočim marksističnim teoretizacijam države, ki so državo tudi v sedemdesetih letih dojemale kot obliko »nebeškega življenja« v nasprotju z »tozemeljskim življenjem« civilne družbe:

Temelji sodobne države: (prisilna) ekvivalenca neekvivalentov: (prisilno) izenačenje neenakega, identifikacija neidentičnega ... Logika homogenizacije in identitete kot logika in strategija državne oblasti. Država kot reduktor (različnosti, avtonomij, multiplicitet, razlik) in kot integrator tako imenovane narodne celote (Lefebvre, 2009: 108).

Tako ne preseneča, da so državni projekti vedno zahtevali različne strategije in politike, namenjene umiritvi neposlušnega *dēmosa*. Prizadevali so si k »sinoptični preglednosti«, kot bi dejal Scott, ki jim je omogočal učinkovito

⁵ Scott (1998: 32) sklene, da je država slaba abstrakcija, ki jo je mogoče primerjati z izumom metra, kilograma in drugih merskih enot, standardov in reform, potrebnih za sedentarizacijo oz. upravno, gospodarsko in kulturno standardizacijo heterogenih političnih entitet.

izvajanje glavnih funkcij – npr. obdavčevanja, naborništva, monopola prisile. Procese depolitizacije, ki spremljajo državotvorne projekte, je vseeno treba razumeti kot kompleksne in večdimenzionalne transformacije, za katere ni nujno značilno pomanjkanje političnega. V tej luči morajo prihodnje obravnave države in demokracije procese depolitizacije razumeti natančneje, ne torej zgolj kot nepolitiko, temveč prej kot antipolitiko ali marginalizacijo alternativnih politik. Depolitizacijo bodo morale obravnavati kot inhibicijo politike, ko marginalizira in trivializira politične subjektivitete in forme delovanja iz ontološkega registra, ki zavrača vzpostavitev suverene oblasti. Pa vendar lahko država predstavlja javni prostor, v katerem ljudje sodelujejo, se organizirajo in vplivajo na politične procese, čeprav v omejenem obsegu in ne omejene načine. Kot je ugotavljal Colin Crouch (2004), v »postdemokratskem« svetu država predstavlja branik pred popolno podrejenostjo politike interesom kapitala, kar se danes kaže v poskusih po ekonomizaciji vseh družbenih struktur, sfer in praks. Tudi zato smo morali v ta ekskurz vključiti z razpravo o »nelahki kupčiji« med državo in demokracijo, ob tem pa naslovili vprašanje izvirnega pomena demokracije in njene izvotlitve s širitvijo in poglobljanjem etastičnih projektov.

Kako naprej?

305

Če politično znanost definiramo kot sistematičen študij razmerij moči in vplivanja v družbi, potem naš »predmet« preučevanja v prvi vrsti označuje neverjetna kompleksnost, ki jo čas prehoda oz. preobrazbe le še krepi. Ob tem naš problem ni zgolj »optični izziv« raziskovanja političnih fenomenov, ki z globalizacijskimi tokovi postajajo čedalje bolj izmuzljivi za stare teorije, metode in epistemologije (Appadurai, 2000). Alberto Melucci (1989: 44) tako opozarja na nevarnost »miopije vidnega«, ko se družboslovje ukvarja zgolj in samo z vidnimi ter že znanimi političnimi subjektivitetami in praksami. Do podobnih zaključkov pride v analizi stanja politične znanosti Saul Newman, ki trdi, da je bila politična teorija v zadnjih desetletjih zreducirana na zaznavanje in ukvarjanje z zgolj »vidnimi, reprezentativnimi identitetami, ki so locirane v ontološkem polju organiziranim s strani suverene oblasti; ukvarja se s tem, kako smo vladani, z normativnimi načeli ali konstitutivnimi logikami, na katerih je osnovana politična moč« (Newman, 2014: 94). A kot opozarja Frances Fox Piven (2004), je problem še globlji, saj se sodobna *politična* znanost (*political science*) vedno pogosteje nivelira nivelira na *policy* znanost (*policy science*) oz. družboslovno raziskovanje, ki se izvaja v službi vladne politike. S tem ne misli zgolj na fragmentacijo politološke skupnosti na posamezne poddiscipline ter teoretske in metodološke usmeritve, pač pa opozarja na tiho kolaboriranje politološke skupnosti pri obrambi obstoječih družbeno-ekonomskih razmerij in pri inhibiciji politike. Koliko k temu

prispevajo aktualne raziskovalne politike – npr. podfinanciranje bazičnih, teoretskih raziskav oz. payperizacija določenih delov politološke skupnosti –, pa je že drugo vprašanje, ki je onkraj ciljev in obsega tega članka.

Robert Dahl (2004) tako v premišljevanju o prihodnosti politične znanosti opozori, da mora biti raziskovanje političnega v prihodnje koncipirano na povsem novih izhodiščih. Poudarja namreč, da mora preučevanje političnih fenomenov v epistemološkem in metodološkem smislu preseči zasledovanje fizike in ekonomije oziroma zavist do obeh disciplin, ki svoje pomanjkljivosti skrivata pod tankim furnirjem znanstvene rigidnosti. Poudari, da cilj in namen politične znanosti ne sme biti zgolj gradnja velike teorije politike, ki bi nam omogočala mehanicistično in ekonometrično razlago ter celo predikcijo političnega, saj tovrstno početje ni le izguba našega časa, pač pa tudi pot oddaljevanja od boljšega razumevanja političnih fenomenov. Opozarja tudi na nevarnosti teoretskega in metodološkega monizma, ki izhaja iz prepričanja, da je mogoče neverjetno kompleksnost polja preseči ravno s tovrstno samoomejitvijo. S tem pa je povezan tudi Dahlov zadnji poudarek, in sicer da moramo preseči redukcionizem v razumevanju političnega oziroma poskuse pojasnjevanja delovanja kompleksnih sistemov z enim faktorjem.

Glede nujnosti rekalibracije teorij in metod, na katerih bo temeljilo naše prihodnje raziskovanje države in demokracije, se strinja tudi Ian Shapiro (2008), ob tem pa opozarja tudi na novo logiko politološkega raziskovanja. Shapiro identificira tri povsem različne logike v preučevanju političnih fenomenov: metodološko (*method-driven*), teoretsko (*theory-driven*) in problemsko vodeno (*problem-driven*) raziskovanje. Po Shapirovi oceni sodobno politologijo prepogosto vodita prvi logiki – metodološka in teoretska naravnost raziskovanja –, ki sta za raziskovalce varni in vabljivi orientaciji, a hkrati nadvse problematični za samo raziskovanje, saj vodita v »beg iz realnosti«. Metodološko vodeno raziskovanje po Shapiru vodi v koristoljubno konstrukcijo problemov, (zlo)rabo podatkov in druge patologije. Metodološki fetišizem tako predoloča raziskovalne probleme ali pa, v najboljšem primeru, samo kakovost njihovega pojasnjevanja.

Po Shapiru pa vodi do podobnih odklonov tudi teoretsko vodeno raziskovanje. Naj poudarimo, da s teoretsko usmerjenim raziskovanjem Shapiro ne misli na uporabo teorije v raziskovanju, pač pa teoretski fetišizem, ki nujno rezultira v predselekciji vidnega oziroma relevantnih raziskovalnih tem in problemov. Teoretski fetišizem torej raziskovalce omeji pri percepciji politične realnosti – kaj je sploh vidno in relevantno, kaj je sploh vredno raziskovanja.⁶ A s tem se omejitve teoretskega fetišizma ne končajo. Shapiro

⁶ Skozi optiko določene teorije se seveda lahko številni vidiki politične realnosti sploh zaznajo in izostrijo, a hkrati ta optika preštevilne probleme tudi zakrije, še posebej, ko gre za nove in drugačne teme ali za teme, ki jih teorija zanemarja.

izpostavlja, da je teoretsko vodeno raziskovanje nujno usmerjeno k vzpostavitvi raziskovalnih paradigem, ki ne določajo samo selekcije problemov, pač pa tudi selekcijo pravih metod njihovega raziskovanja. Gre torej za neke vrste teoretsko-metodološki monizem, samoreferenčnost, ki ne priznava morebitne zmotnosti teorije same. Shapiro sklene, da se lahko obema nevarnostma – scili metodološke usmeritve in karibdi teoretske usmeritve – izognemo s prevzemom povsem nove logike v našem raziskovanju – tj. s problemsko vodenim raziskovanjem. Gre za preprosto spoznanje, da mora politologija naslavljalati ključne probleme sodobnih družb, pri njihovi metodološki in teoretski obravnavi pa je dovoljena stopnja inovativnosti, improvizacije in eklekticizma, kot jih raziskovanje posameznega problema pač zahteva. V pojasnjevanju politične realnosti in razkrivanju aktualnih problemov mora politologija metode in teorije podrediti problemom in ne nasprotno.⁷

Sklep

V obdobju neslutene preobrazbe sveta in politike si nihče ne predstavlja, da bo politična znanost ostala nespremenjena oz. da bo imuna na spremembe, skozi katere se premika svet. Zato je imel Adolf Bibič prav, da mora politična znanost ohranjati svojo analitično prednost z nenehnim redefiniranjem predmeta raziskovanja, pa tudi svojih temeljnih konceptov, pristopov in metod. Ti lahko v luči globalnih izzivov hitro postanejo zastareli in neuporabni, ko izgubijo stik z dinamiko političnih dogodkov. Pogosto nam ne dajejo več odgovorov na vprašanja, ki si jih zastavljamo, oz. se v najboljšem primeru ob njihovi pomoči lahko ukvarjamo le z reševanjem problemov, ki sploh ne obstajajo več.

V članku smo tako obravnavali dileme in izzive, s katerimi se sooča politična znanost na začetku 21. stoletja, pri čemer je bila posebna pozornost namenjena razumevanju in raziskovanju države in demokracije. V prvem delu smo analizirali, kako se teorije države odzivajo na novo politično geografijo ter kako aktualne in relevantne ostajajo pri razlagi »nove geografije centralnosti«, kjer sta položaj in vloga države bistveno redefinirani. Analiza je potrdila našo tezo o izgubi analitične prednosti politoloških obravnav države, ki še vedno temeljijo na geografskih predpostavkah in državo omejujejo ali celo opredeljujejo kot geografsko razmejeno in nespremenljivo ozemlje. Ujete v »teritorialno past« spregledajo procese redefiniranja in redistribuiranja države, s tem pa procese njene de-/reteritorizacije in

⁷ Po Shapiro je eden od razlogov, da sodobno družboslovje in politično znanost še vedno označujeta nasprotni raziskovalni logiki, nekritično prevzemanje mita objektivnosti oziroma »plemenitih sanj«, kakor je mit objektivnosti poimenoval Peter Novick (1988).

prostorskega prestrukturiranja, ko se je državna forma prisiljena prilagajati ekonomski dinamiki in ne več obratno.

Tudi pregled glavnih teorij demokracije je pokazal, da te pogosto nimajo več stika z aktualno dinamiko demokratičnih inovacij. Z razvojem in medsebojnim oplajanjem demokratičnih idej in praks so se v minulih desetletjih jezik, institucije in normativni ideali demokracije povsem spremenili. Stari kriteriji, kot na primer suverena država, strankarski pluralizem, volitve, tržno gospodarstvo itn., so v luči globalnih izzivov precej zastarele kategorije, zato je potreben povsem nov pristop, ki bo gradil na novi slovnici, metaforah, perspektivah, teorijah in samih metodah. Opozorili smo, da preučevanje demokracije zahteva tudi spremembe v kronotopu – časovnem in geografskem okviru – raziskovanja demokratičnih idej in praks. V analizi »senčne strani« sodobnih razlag demokracije, ki spregledajo nesoglasje med etimološkim izvorom oziroma izvornim pomenom demokracije in njenim razumevanjem danes, smo ekskurz sklenili z obravnavo »nelahke kupčije« med državo in demokracijo.

V zadnjem delu smo se ukvarjali z vprašanjem novih raziskovalnih pristopov, logik in epistemologij, ki nam lahko v naslednjih šestdesetih letih omogočajo bolj kompleksno razumevanje države in demokracije. Nov, (meta)teoretski, epistemološki in metodološki pluralizem bi omogočal širše in poglobljeno razumevanje državnosti kot procesa, ki presega teritorialno poustvaritev države. Na drugi strani bi nam heterodoksni in pluralni pristopi pomagali pri preseganju teorij demokracije, ki nevladljivost demokracije še vedno razumejo kot problem, potreben razrešitve, in ne kot možnost, ki jo gre izkoristiti tako akademsko kot politično.

LITERATURA

- Agnew, John (1994): *The Territorial Trap: The Geographical Assumptions of International Relations Theory*. *Review of International Political Economy* 1 (1): 53–80.
- Agnew, John (2005): *Sovereignty Regimes: Territoriality and State Authority in Contemporary World Politics*. *Annals of the Association of American Geographers* 95 (2): 437–461.
- Appadurai, Arjun (2000): *Grassroots globalization and the research imagination*. *Public culture* 12 (1): 1–19.
- Bensa d, Daniel (2012): *Permanent Scandal*. V: Giorgio Agamben et al., *Democracy in What State?* New York: Columbia University Press.
- Bernal, Martin (1987): *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization, Volume I: The Fabrication of Ancient Greece 1785–1985*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Bernal, Martin (1987): *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization, Volume II: The Archaeological and Documentary Evidence*. New Brunswick: Rutgers University Press.

- Bernal, Martin (2001): *Black Athena Writes Back*. Durham: Duke University Press.
- Bibič, Adolf (2021): *Kaj je politična znanost?* Ljubljana: Založba FDV.
- Brenner, Neil (1999): *Beyond State-centrism? Space, Territoriality, and Geographical Scale in Globalization Studies*. *Theory and Society* 28 (1): 39–78.
- Brenner, Neil (2004): *New State Spaces: Urban Governance and the Rescaling of Statehood*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Crouch, Colin (2004): *Post-democracy*. Cambridge: Polity.
- Dahl, Robert (2004): *What Have We Learned? V: Ian Shapiro, Rogers M. Smith in Tarek E. Masoud (ur.), Problems and Methods in the Study of Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dupuis-Déri, Francis (2018): *Who's Afraid of the People? The Debate between Political Agoraphobia and Political Agoraphilia*. *Global Discourse* 8 (2): 238–256.
- Finley, Moses I. (1999): *Antična in moderna demokracija*. Ljubljana: Založba Krtina.
- Graeber, David (2007): *Possibilities: Essays on Hierarchy, Rebellion, and Desire*. Oakland: AK Press.
- Graeber, David (2013): *The Democracy Project: A History, a Crisis, a Movement*. London: Allen Lane.
- Isakhan, Benjamin, in Stephen Stockwell (ur.) (2012): *The Secret History of Democracy*. New York: Palgrave Macmillan.
- Jessop, Bob (2009): *From Governance to Governance Failure and from Multi-level Governance to Multi-scalar Meta-governance*. V: Bas Arts et al. (ur.), *The Disoriented State: Shifts in Governmentality, Territoriality and Governance*. Berlin: Springer.
- Jessop, Bob (2016): *The State: Past, Present, Future*. Cambridge: Polity.
- Keane, John (2009): *The Life and Death of Democracy*. New York: W. W. Norton & Company.
- Keane, John (2015): *New Thinking*. V: Benjamin Isakhan in Stephen Stockwell (ur.), *The Edinburgh Companion to the History of Democracy: From Pre-history to Future Possibilities*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Lefebvre, Henri (2009): *State, Space, World: Selected Essays*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Lukšič, Igor (2016): *Aktualnost in akutnost Lockove koncepcije lastnine*. *Teorija in praksa* 53 (3): 625–644.
- Lukšič, Igor (2021): *Politična antropologija*. Ljubljana: Založba FDV.
- Manin, Bernard (1997): *The principles of representative government*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Melucci, Alberto (1989): *Nomads of the Present: Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society*. London: Hutchinson Radius.
- Newman, Saul (2014): *Occupy and Autonomous Political Life*. V: Alexandros Kioupiolis in Giorgos Katsambekis (ur.), *Radical Democracy and Collective Movements Today: The Biopolitics of the Multitude versus the Hegemony of the People*. New York: Routledge.
- Novick, Peter (1988): *That Noble Dream: The 'Objectivity Question' and the American Historical Profession*. New York: Cambridge University Press.

- Ober, Josiah (2007a): The original meaning of »democracy«: Capacity to do things, not majority rule. Princeton/Stanford Working Papers in Classics Paper 090704. Princeton: Princeton University.
- Ober, Josiah (2007b): »I Besieged That Man«: Democracy's Revolutionary Start. V: Kurt A Raaflaub, Josiah Ober in Robert W. Wallace, *Origins of Democracy in Ancient Greece*. Berkeley: University of California Press.
- Ohmae, Kenichi (1995): *The End of the Nation State: The Rise of Regional Economies*. New York: Simon and Schuster.
- Piven, Frances Fox (2004): The politics of political science. V: Ian Shapiro, Rogers M. Smith in Tarek E. Masoud (ur.), *Problems and Methods in the Study of Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Polletta, Francesca (2002): *Freedom is an Endless Meeting: Democracy in American Social Movements*. Chicago: University of Chicago Press.
- Rancière, Jacques (2014): *Hatred of Democracy*. London: Verso.
- Sassen, Saskia (2012): *Cities: A Window into Larger and Smaller Worlds*. *European Educational Research Journal* 11 (1): 1-10.
- Scott, James C. (1998): *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven: Yale University Press.
- Scott, James C. (2009): *The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia*. New Haven: Yale University Press.
- Scott, James C. (2013): *Decoding Subaltern Politics Ideology, Disguise, and Resistance in Agrarian Politics*. New York: Routledge.
- Shapiro, Ian (2008): *The Flight from Reality in the Human Sciences*. Princeton: Princeton University Press.
- Soja, Edward W. and Costis Hadjimichalis (1979): Between Geographical Materialism and Spatial Fetishism. *Antipode* 11 (3): 3-11.
- de Sousa Santos, Boaventura (2015): *Epistemologies of the South: Justice against Epistemicide*. New York: Routledge.
- Wallerstein, Immanuel (2002): *Democracy, Capitalism, and Transformation*. V: Onkui Enwezor et al. (ur.), *Democracy Unrealized: Documenta 11, Platform 1*. Vienna, Berlin: Documenta.